Черниш Т.О. (Київ, Україна)

Деякі провідні тенденції в діахронічній лексикології слов'янських мов

Стаття присвячена таким визначальним рисам сучасної компаративної лінгвославістики, як інтерес до лексики прамови, семантична реконструкція, гніздовий підхід.
Ключові слова: *слов'янські мови, порівняльно-історичне мовознавство, етимологія, лексика, семантика, лексичне гніздо, реконструкція.*

Статья посвящена таким определяющим чертам современной компаративной лингвославистики, как интерес к лексике праязыка, семантическая реконструкция, гнездовой подход.
Ключевые слова: *славянские языки, сравнительно-историческое языкознание, этимология, лексика, семантика, лексическое гнездо, реконструкция.*

The article focuses on the leading characteristics of modern Slavonic comparative linguistics, namely, interest in Common Slavonic lexis, semantic reconstruction, and word family approach.
Key words: *the Slavonic languages, comparative linguistics, etymology, lexis, semantics, typology, word family, root, word, reconstruction.*

Характерною і навіть визначальною тенденцією розвитку славістичної компаративістики новітнього часу є розширення діапазону її інтересів за рахунок завдань, пов'язаних із дослідженням лексики: поряд зі звуковими і морфологічними одиницями, повноправним об'єктом порівняльно-історичних студій стало слово в єдності його форми і значення. Г. О. Цихун ще 1986 р. назвав таку ситуацію "розширенням прав праслов'янського слова" [15, 211]. Останні роки підтвердили і цю думку, і цінність цієї тенденції. Це дає підстави говорити не тільки про нагальну потребу оформлення історичної лексикології праслов'янської мови як окремої лінгвославістичної дисципліни (у цьому дусі висловлювався проф. Борись у 1994 р. [20, 19]); мова вже йде про реальне існування такої діахронічної, чи навіть поліхронічної (за визначенням В. В. Німчука) лексикології, одним із завдань якої є вивчення, зокрема монографічне, цілісних лексичних систем з максимальним заглибленням у минуле.

Відповідним чином зріс інтерес етимологів до внутрішньої, змістової сторони реконструйованих лексем; утім, ще М. Фасмер у післямові до його "Етимологічного словника російської мови" (1957 р.) з жалем писав: "Якби мені довелося почати роботу з початку, я приділив би більше уваги... семасіологічній стороні" [14, 1: 14]. Відновлення пралексем на підставі їх безпосередніх і вторинних відповідностей дає можливість поставити питання про семантичну реконструкцію. Незабутній О. М. Трубачов обґрунтовано стверджував, що "реконструкція, на якій ґрунтується компаративістика, була завжди реконструкцією форм... Однак щоб бути дійсно реальною, реконструкція значущих елементів мови повинна бути також реконструкцією значення" [13, 108]. Традиційна "коренева" етимологія природним чином обмежувала можливості постановки питання про відновлення семантики; вона

звертала увагу на ідентифікацію слів з тотожною кореневою морфемою і виносила при цьому за дужки питання про значеннєві модифікації цієї морфеми. Цьому відповідало і загальне скептичне ставлення компаративістів до можливостей з'ясування первісного значення реконструйованих одиниць; наприклад, А. Мейє говорив про неможливість такого встановлення вихідного значення, що його за точністю можна було б порівняти з формальною реконструкцією [7, 385]. Але вже позиція Е. Бенвеніста вирізняється поєднанням тверезості і стриманого оптимізму: як критерії семантичної реконструкції він виділяє, поряд із особистим вибором лінгвіста, її правдоподібність з погляду загальних міркувань (чи, як говорить сам автор, здорового глузду), паралелі, що їх зуміє навести дослідник, і по можливості повне врахування контекстів уживань рефлексів, а також і значеннєвих зв'язків між контекстуальними різновидами [1, 331-350] (близькі погляди в Росії висловлював Г. А. Климов [4, 16-23]).

При цьому семантична реконструкція праслов'янського слова орієнтується вже не на відновлення такої дифузної первісної семантики, що мала охопити всі можливі наслідки значеннєвих зрушень в окремих слов'янських мовах; ні, завдання тепер полягає у відновленні ієрархічно організованої системи значень пралексеми (зокрема, праслов'янської метафори). Такий підхід, зрозуміло, витікає з розуміння семантики давніх слів як ієрархічно організованої системи. Методологічно важливою в цьому плані є думка Д. М. Шмельова щодо ролі засади дифузності: "семантична єдність слова полягає... не в наявності в нього певного «загального значення», яке, мовляв, підпорядковує собі індивідуальні значення, ...а у певному взаємозв'язку цих самостійних значень..." [19, 76]. О. М. Трубачов з цього приводу зауважував: "Подібна характеристика дифузності семантики (за Шмельовим) може в типологічному плані застосовуватися до давніх лексичних і семантичних реконструкцій, котрі, як відомо, у сучасній науці дедалі ширше моделюються на підставі наших знань про живі процеси, а не на умоглядних уявленнях про древню первісну простоту" [12, 166].

Таким чином, етимологи виходять з того, що реконструйовані праформи вже в найдавнішу епоху мали низку лексико-семантичних варіантів і були засвоєні історичними мовами як континуанти з розвинутою семантичною структурою. При цьому враховується також (по можливості, звичайно) і їхня лексична сполучуваність, контексти їхнього вживання.

Установлення семантичної, а також і дериваційної структури реконструйованих праформ, що передбачає відновлення зв'язків формальної і значеннєвої похідності (порівн. визначення Трубачовим етимології як історичної дериватології), – усе це призводить до того, що об'єктом реконструкції стають уже не окремі слова з їхніми значеннями, а цілий лексикон праслов'янської мови як система.

Дослідження в цій галузі збагатилися за рахунок ідей і дослідницьких процедур інших сучасних лінгвістичних дисциплін, насамперед когнітивної і етнолингвистики (див. роботи таких учених, як Ж.Ж.Варбот [2], М.Войтила-Швєжовська [24], М.Мазуркевіч [23], М.Якубовіч [21; 22]; і в наших працях [16а; 18] ми теж прагнемо використовувати цей досвід). Розкриття внутрішньої форми пралексем проливає світло на ієрархічні значеннєві зв'язки, що лежать в

основі відносин похідності, а це дає можливість відновити ті подібності й відмінності об'єктів і явищ дійсності, що їх установлювало мовленнєве мислення носіїв прамови, членуючи концептуальний простір і даючи смислове тлумачення його фрагментам. Ретроспективний (від похідного до твірного) погляд на відносини похідності дає можливість ідентифікувати ті елементи семантичної структури вихідної одиниці, що не входять у її сигніфікативне ядро (тобто конотативно-оцінні, імплікативні чи асоціативні семантичні риси) і в такий спосіб повніше відтворити зазначену структуру. Такий інтегральний підхід до прочитання історичних схем значеннєвого розвитку пралексем дозволяє здійснити етнолінгвістичну реконструкцію, відтворивши відповідний фрагмент зафіксованої в прамові картини світу. Наслідком цього є те, що значення лексичного матеріалу споріднених мов для історичного вивчення культури носіїв цих мов зростає ще більше, зокрема, у плані реконструкції форм матеріального і культурного життя (порівн. у цьому відношенні реконструкцію термінології підсічно-вогняного землеробства в [16; 6]).

Іншою провідною рисою сучасної слов'янської порівняльно-історичної лексикології й компаративістики в цілому є та роль, що її відіграє в них типологічна складова. В. К. Журавльов особливо підкреслював, що в реконструкції праслов'янської мови на нинішньому етапі суто генетичний підхід поступається комплексному генетико-типологічному підходові [3, 493]. Саме завдяки типологічному критерію лексико-семантична реконструкція, а також лексична і власне семантична проблематика ввійшли в число пріоритетних напрямків цієї області лінгвославістики. Саме з цією зміною в теоретико-методологічному апараті компаративістики пов'язується і перехід до реконструкції цілісної лексико-семантичної системи.

Важливим типологічним аспектом компаративних студій є типологічна верифікація як засіб оцінки реконструкції. Дані типології важливі для добору найімовірнішої гіпотези з декількох. Іншим важливим результатом застосування типологічного підходу в етимології є встановлення моделей значеннєвого розвитку, що потім використовуються для контролю і верифікації уже висунутих етимологічних версій.

Ще одним фактором, визначальним для славістичних студій у галузі компаративної лексикології й етимології, стало впровадження в них гніздового підходу. Є всі підстави вважати, що заслуга цього доленосного кроку, пріоритет у розвитку теорії і практики гніздового методу належать українському мовознавству, зокрема, його видатному представникові академіку О. С. Мельничуку, що розробляв цю проблематику в широкому індоєвропейському контексті [8; 9; 10; 17]. Перспективність застосування цього підходу знайшла вагоме підтвердження і розвиток у роботах таких славістів, як Ж. Ж. Варбот, Р. М. Козлова, В. П. Шульгач, В.Т. Коломієць, В.Будзішевська, В.Ванякова, Я.Влаич-Попович, А.Шальтяніте, А.Калашников, Л.Куркина, О.Іліаді.

Як відомо, етимологічне гніздо становить систему генетично споріднених слів, згрупованих довкола спільного для них етимона. Цей етимон може належати прамові більш-менш віддаленого ступеня генетичної спільності. Відповідним чином гніздо буде охоплювати всі засвідчені продовження цього етимона в мовах того чи іншого ступеня спорідненості, а також і їх гіпотетичні

лексичні кореляти в аналогічному гнізді прамови. Вивчення етимологічного гнізда передбачає встановлення, опис і аналіз його складу і тих відношень, що поєднують його емпірично зафіксовані компоненти, а також реконструкцію його складу і структури в прамові. Завдання цього дослідницького проекту виявляються дуже широкими, оскільки структура гнізда включає і фонетичні, і морфологічні, і лексико-граматичні, і словотворчі, і значеннєві відношення, причому всі ці різнорівневі зв'язки виступають у складному взаємопереплетінні і взаємодії. Вивчення генезису й еволюції слів у складі гнізда як системної єдності висвітлює фрагмент історії мови як реальної системи. Р. М. Козлова справедливо вказує, що "проблема формування структури праслов'янського слова може успішно вирішуватися ...на лексичному матеріалі ...генетичного гнізда, у якому всі одиниці є взаємозалежними і взаємозумовленими, тобто в тому середовищі, у тій мікросистемі, у якій слово сформувалася як мовна одиниця" [5, 18]. Отже, етимологізування в контексті генетичних гнізд дозволяє здійснити реконструкцію повніше і достовірніше. Як підкреслював О. С. Мельничук, "...важливість обсягу зіставлюваного лексичного матеріалу для надійності етимологічних висновків робить дослідження, присвячені встановленню і характеристиці великих етимологічних гнізд, доцільнішими, ніж дослідження тематичних груп етимологічно не споріднених слів" [8, 265]. Крім того, такий підхід дає можливість відновити відношення похідності між праформами й у такий спосіб здійснити цілісну реконструкцію дериваційного гнізда і, відповідно, фрагмента лексико-словотворчої системи. А дослідження етимологічних гнізд, пов'язаних генетичними відносинами, відкриває, як вказує О. С. Мельничук, перспективу генетичного розгляду лексичної системи прамови в цілому [10, 3]. Нарешті, дослідження етимологічних гнізд може поєднувати в єдиному контексті такі аспекти вивчення генезису й еволюції лексики, що у власне етимологічних і власне історичних розробках часто виступають роз'єднано.

Два способи вивчення праслов'янської лексики, компаративно-типологічний і гніздовий, виявляють цілий ряд точок взаємодотику і плідної взаємодії; зокрема, як показує досвід наших власних досліджень у цьому напрямку, історико-етимологічне вивчення лексики в гніздовому контексті передбачає історико-типологічну характеристику аналізованого матеріалу. Однак іще істотнішою роль типологічної складової виявляється в тому випадку, якщо об'єктом дослідження виступає не одне, а відразу кілька генетичних гнізд – можна сказати, поле гнізд – із семантично співвідносними (синонімічними чи близькозначними) коренями. Саме цій проблематиці був присвячений ряд наших робіт, здійснених на матеріалі гнізд, об'єднаних загальною семантичною рисою високотемпературного процесу. Евристичну цінність саме такої моделі гніздового підходу позитивно відзначив О. Н. Трубачев у підсумковому виступі на XII Міжнародному з'їзді славістів у Кракові (1998 р.). Не можна не згадати, що подібні ідеї і дослідницькі мотиви пізніше знайшли свій вияв у доповіді С. М. Толстої "Семантична реконструкція і проблема синонімії в праслов'янській лексиці", виголошеному на наступному славістичному форумі (Любляна, 2003 р.) [11].

Залучення до розгляду не одного, а відразу декількох історико-етимологічних гнізд, об'єднаних вихідним значенням, є продиктованим саме

міркуваннями, пов'язаними зі згаданим вище інтегральним баченням семантики гнізда. Тут, однак, пошуки єдинороздільної смислової цілісності отримують ще масштабніший характер, а спостереження і висновки, зроблені в комплексному компаративно-типологічному контексті, є ще ширшими і разом з тим більш конкретними і, відповідно, більш доказовими.

Дослідження історико-етимологічних гнізд видається евристично плідним й у плані реконструкції праслов'янського слова і його семантики. Вичерпне охоплення однокореневих слів у рамках гніздового підходу уможливлює об'єктивну оцінку діапазону відтворюваності індоєвропейської чи праслов'янської кореневої морфеми в часі і просторі у формі її еволюційної полісемії. Представляючи собою результат значеннєвої еволюції етимона, семантична структура гнізда загалом відтворює семантичну структуру цього етимона. Це робить особливо важливою проблему історико-типологічного вивчення семантично співвідносних гніздових угруповань. Об'єднання компаративного і типологічного методів надає результатам такого вивчення особливої ваги, уможливлюючи як історико-типологічне узагальнення, так і типологічну верифікацію пропонованих рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бенвенист Э.* Семантические проблемы реконструкции // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1973. – С. 331-349; **2.** *Варбот Ж.Ж.* Славянские представления о скорости в свете этимологии (к реконструкции славянской картины мира) // Славянское языкознание : XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации.– М.: Наука, 1998. – С. 115-129; **3.** *Журавлев В.К.* Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Х.Бирнбаум. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции. – М.: Прогресс, 1987. – С. 453-493; **4.** *Климов Г.А.* К семантической реконструкции (по материалам кавказской этимологии) // Теория и практика этимологических исследований. – М.: Наука, 1985. – С. 16-23; **5.** *Козлова Р.М.* Структура праславянского слова : Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель: ГГУ, 1997. – 412 с.; **6.** *Куркина Л.В.* Термины подсечно-огневого земледелия в составе праславянского словаря // Prasłowiańszczyzna i jej rozpad. – Warszawa: Energeia, 1998. – S. 207-221; **7.** *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.–Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. – 510 с.; **8.** *Мельничук А. С.* Об одном из перспективных видов этимологического исследования // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа : Тез. докл. – М., 1966. – С. 11-12; **9.** *Мельничук А. С.* Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // Этимология 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 194-240; **10.** *Мельничук А. С.* Этимологическое гнездо с корнем *u̯ei- в славянских и других индоевропейских языках. – К.: Наукова думка, 1978. – 16 с.; **11.** *Толстая С.М.* Семантическая реконструкция и проблема синонимии в праславянской лексике // Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003. Доклады российской делегации. – М.: РАН, 2003. – С. 549-563; **12.** *Трубачев О.Н.* Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 147-180; **13.** *Трубачев О.Н.* Реконструкция слов и их значений // Трубачев О.Н. Труды по этимологии: слово, история, культура. В двух томах. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – С. 107-122; **14.** *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964-

1973. – Т. 1-4; **15.** *Цыхун Г.А.* К реконструкции праславянской метафоры // Этимология 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 211-216; **16.** Черниш 1991 – *Черниш Т.О.* Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби в галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 25-30; **16а.** *Черниш Т.О.* Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : Гніздовий підхід. – К.: б.в., 2003. – 480 с.; **17.** *Черниш Т.О.* Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О.С.Мельничука // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 50-57; **18.** *Черниш Т.О.* Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури. Зб. наукових праць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 83-88; **19.** *Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 218 с.; **20.** *Boryś W.* O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. – Warszawa: SOW, 1994. – S.19-25.; **21.** *Jakubowicz M.* Oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 2229. – Język a kultura. – T. XIV. – Wrocław, 2000. – S. 233-244; **22.** Jakubowicz MS – *Jakubowicz M.* O kognitywizmie w etymologii i etymologii w kognitywizmie (рукопис); **23.** *Mazurkiewicz M.* Eymologia a konotacja semantyczna // Konotacja. Praca zbiorowa pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin: UMSC, 1988. – S. 99-112; **24.** *Wojtyła-Świerzowska M.* Kognitywizm w etymologii // Rocznik Slawistyczny. – T. LI. – 1998. – S. 17-30.

Шелест Б.П. (Київ, Україна)

Стратифікаційний та комунікативний підходи у моделюванні структури національної мови (на матеріалі слов'янських мов)

Стаття присвячена проблемі функціональної диференціації національної мови як одній із найбільш фундаментальних проблем сучасної соціолінгвістики. Автор статті описує дві моделі структури національної мови: стратифікаційну і комунікативну.
Ключові слова: *національна мова, мовна ситуація, літературна мова, розмовна мова, мовний ідіом, диглосія, комунікативна функція.*

Статья посвящена проблеме функциональной дифференциации национального языка как одной из наиболее фундаментальных проблем современной социолингвистики. Автор статьи описывает две модели структуры национального языка: стратификационную и коммуникативную.
Ключевые слова: *национальный язык, языковая ситуация, литературный язык, разговорный язык, языковой идиом, диглоссия, коммуникативная функция.*

The article is focused on issue of functional differentiation in national language as one of the most fundamental problem of modern sociolinguistics. The author article pays attention to two models of national language structure formations: stratification and communicative.
Key words: *national language, language situation, literary language, spoken language, language idiom, diglossy, communicative function.*

Питання функціональної диференціації національної мови привертають до себе увагу багатьох вчених, які належать до різних шкіл та напрямків. У даній розвідці ми спробуємо окреслити сучасний стан актуальної соціолінгвістичної проблематики, розглянемо фундаментальні